

DEVLET AKLI KİMİN AKLI?

Koray Demir

2 Kasım 2025 | Akademi Sağlık Hukuk Dersleri | 1. Ders

Zoom konuşmasından yayına hazırlanmış metin

Tarih ya da geçmiş yaşam bilgisi

Ben tarihi, yalnızca geçmişin bilgisi olarak görmüyorum. Bana göre tarih, kendi karakterimizi çözümleyebilmek için dönüp bakmak zorunda olduğumuz büyük aynadır. Geçmişin bilgisi anlaşılmadan kendi kimliğimizi, reflekslerimizi, korkularımızı, sadakatlerimizi ve körlüklerimizi çözümleyemeyiz. Bu nedenle çalışma alanım, ilk dönem İslam tarihi ile son dönem Türk-İslam tarihi üzerinde yoğunlaşıyor. Çünkü doğuştan üzerimize giydirilen iki ana kimliğin —dini kimliğin ve milli kimliğin— biçimlendiği asıl dönemler buralardır.

Benim sorularım da tam bu iki alanın etrafında dolaşıyor. Bu sorulara yetişkince cevaplar bulmaya çalışıyorum. Çünkü yetişkinler çocukça davrandığında gerçek dünyada çocuklar ölür. Bu, acı ama kaçınılmaz bir kanundur. Eğer bunun önüne geçmek istiyorsak, bilgiye de yetişkin gibi yaklaşmak zorundayız. Bu kitabı da kendi milli kimliğim özelinde verilmiş bir yetişkinlik sınavı olarak görüyorum. Bir meydan okuma olarak yazdım; ama yalnızca kendime değil, okuyucuya da bir meydan okuma olarak.

Elbette bu cesaret isteyen bir şey. Çünkü bir kez duvarın tuğlalarındaki zayıflığı fark ettiğinizde, çaktığınız bir tuğlanın nereleri yıkacağını önceden kestirmeniz mümkün olmuyor. Ama insan, ancak böyle bir cesaret gösterirse gerçekle karşı karşıya gelme fırsatı bulabilir. Ve ancak o zaman, hayatının anlamını oluşturan kimlikler üzerinde sahici bir anlam kurma şansına erişebilir.

Bir arşiv talimatının açtığı yol

Yıllar önce bir film çalışması sırasında bir asistanımı Osmanlı Arşivi'ne göndermiştim. İstedğim şey bana göre çok basitti; ama o bunun sıra dışı bir talimat olduğunu söylemişti. 1876 yılıyla, yani hem ilk anayasanın hem de ilk meclisin hazırlıklarının yapıldığı, aynı

zamanda askeri darbe anlatısıyla anılan o kritik dönemle ilgileniyordum. Kaynaklarda okuduğum bazı şeyler bana son derece yapay ve ikna edici olmaktan uzak geliyordu.

Bu yüzden asistanıma şunu söyledim: Bana darbe olduğu söylenen tarihten üç ay öncesinden üç ay sonrasına kadar olan altı aylık dönemde sıra dışı ne bulursan getir. Yangın, cinayet, hırsızlık, kız kaçırma, soygun, ani rütbe düşüşü, terfi, maaş artışı, maaş kesintisi, sürgün... Sıra dışı ne varsa. O da gerçekten bir torba dolusu belgeyle döndü. O belgelerin içinden yakaladığım bir iz, beni bambaşka bir serüvene sürükledi. Marx'ın Engels'e yazdığı el yazısı bir mektuptan başlayıp sıra dışı karakterlere uzanan çok katmanlı bir hikâyenin içine girdim.

2008'de başlayan bu arayış, zaman içinde başka bir şeye dönüştü. Konuyu, uzmanlık alanlarında büyük saygı duyulan pek çok tarihçiyle tartıştım; fakat çoğu zaman onların da, bulduğum malzemenin gerisinde kaldığını gördüm. Kaynak insan diye başvurduğunuz kişilerin de meseleden habersiz olduğunu fark ettiğinizde önünüzde iki yol kalıyor: ya unutacaksınız ya da peşine düşeceksiniz. Ben, yapım gereği unutmaktansa peşine düşmeyi seçtim.

Yıllarca süren bu takip boyunca her aşamada yeni bir şey bulup onu not ettim, bir kenara koydum, sonra geri dönüp başka bir belgeyle yan yana getirdim. Günün sonunda bugün tartıştığımız kitaba giden yol ortaya çıktı. Benim için milli kimliği tartışan temel bir kitap bu. Aynı zamanda bugünün meselelerine dönük bir kitap. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü anlatıyor gibi görünse de, aslında sıcak siyaset içinde konuşulamadığı için buzluğa kaldırılmış pek çok soruyu, bitmiş bir hikâye üzerinden tartışmaya açıyor. Sağlıklı bir şekilde, sıcak siyasetin yıpratıcı atmosferinden uzakta tartışabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış hikayesini bir düşünce alanına çevirmeye gayret ettim.

Okurla kurmak istediğim ilişki

Kitabın ilk bölümü benim için özellikle önemliydi. Orada kendi metodolojimden söz ediyorum. Okuyucuyla yalnızca bir kitaplık değil, uzun soluklu bir ilişki kurmak istiyorum. Çünkü önümde başka kitaplar da var. Bu yüzden okurla derinlikli bir bağ kurmaya, bilgiye nasıl ulaştığımı, bize anlatılan bilgiden nasıl emin olabileceğimizi, şüphe noktalarının nerelerde belirdiğini göstermeye çalıştım.

Online ya da yüz yüze yaptığım toplantılarda en çok itiraz alan yerin bu ilk elli sayfa olması tesadüf değil. Kimileri burada, olayların gelişiminde İslam'ın rolünü örttüğümü, hak etmediği halde İslam'ı temize çıkarttığımı söylüyor. Bu eleştirileri de önemsiyorum. Saatler süren tartışmalar yaptım; kendi bakış açımı anlatmaya çalıştım. Çünkü benim derdim bir pozisyonu savunmak değil, gerçekten ne olduğunu anlamak.

Bu bağlamda, kitapta yalnızca tarihsel anlatıları değil, serbest bilginin dolaşımı meselesini de tartışıyorum. Ben aynı zamanda bir iletişimciyim. Hayatımın son çeyrek yüzyılı iletişim projeleriyle geçti. Bu yüzden matbaanın, gazetenin ve serbest bilginin İslam dünyasında neden yayılamadığını, bugün bile serbest bilgidenden neden korkulduğunu, bilgi dolaşımının önüne neden sürekli engeller konduğunu anlamaya ve anlatmaya çalıştım. Türk tipi devlet yönetme biçiminin serbest bilgiyle kurduğu mesafeyi ve sebeplerini ortaya koymaya çalıştım.

Yasa, yazı ve soru sorma cesareti

Kitapta hukukçuların özellikle dikkatini çekeceğini düşündüğüm bir alan da açmaya çalıştım: 'yasa toplumu' meselesi. Yasanın ne demek olduğunu, yasa toplumu kurulmadan içine girdiğimiz bu cendereden çıkamayacağımızı pek çok örnek olayla tartıştım. Dünyadaki devrim hareketlerini, Amerika ve Fransa'daki büyük kırılmaları, bunların nasıl dönüştürüldüğünü ve neden bizim tarih anlatımıza gerektiği gibi giremediğini de bu çerçevede ele aldım.

Kitap toplamda yedi bölümden oluşuyor. Geniş açıdan bakıldığında ise iki ana eksenle ilerliyor. İlk bölüm, milli hikâyenin nasıl geliştiğini ve bizi hangi sonuca getirdiğini tartışıyor. İkinci eksen ise imparatorluğun yok oluş savaşı olan I. Dünya Savaşı'nda, akıl dışı yönetim biçimlerinin nelere mal olduğunu; 'devlet akli' teoreminin ne tür bedeller ödenerek hayata geçirildiğini anlatıyor.

Bunu yaparken özellikle daha önce bakılmadığı ya da bakıldığı sanıldığı halde gölgede bırakıldığı için görünmezleşmiş anlatıları ortaya çıkarmaya çalıştım. Bazen tarihin en yüksek sesli anlatıları, gerçeğin en büyük düşmanıdır. Bir anlatı ne kadar yüksek volümle konuşuyorsa, orada o kadar çok sesi kısılan, duyulması istenmeyen dip sesler var demektir. İnsanın dönüp şu soruyu sorması gerekir: Hangi ses kısılıyor? Kimin sesi hiç

duyulmuyor? Gerçek tarih bilgisi, çoğu zaman yüksek sesli anlatıların altında kalan cılız tanıklıklarda saklıdır.

Benim için önemli olan şey, büyük resmi anlaşılır kılmak. Çünkü bir anlatı resmi büyüdükçe okuyucu ya da dinleyici/izleyici küçülüyor; küçüldükçe de şüphe etme gücünü kaybediyor. Beka anlatıları, tarihin büyük dönüş anları, büyük adamlar, büyük zaferler... Bunların hepsi insanı edilgenleştirme gücüne sahip güçlü anlatılardır. Bu anlatılarda bahsi geçen önemli insanların, savaşların, zaferlerin, devasa orduların, kalelerin, camilerin, sanat eserlerinin hikâyesi bizi çevreler ve hakkında bilgi sahibi olmaya çalıştığımız ama aidiyetlerimiz sebebiyle parçası da olduğumuzu hissettiğimiz bir dünyaya bizi hapseder. Bu hikâyelere birazcık dikkatli baktığınızda ve ufkunuza itinayla örülmüş duvarları kazımaya cesaret gösterdiğinizde, 'susturulmuş', 'sessizleştirilmiş' başka hikâyelerin varlığını görebilirsiniz. O yüzden özellikle üç şeye dikkat etmemiz gerekiyor: öne çıkan güçlü şahıslar, büyük olaylar ve yüksek volümlü anlatılar. Bu üçüyle aramıza, aidiyetlerimizi dizginleyerek bir mesafe koyabilirsek, gerçekte neyin olduğuna dönük doğru bir okuma yapmaya cesaret geliştirebiliriz.

Ben tarihçileri ikna etmek için yazmadım. Pek çok tarih kitabında, başka bir tarihçiye cevap verebilmek için kurulmuş, akademik zorunlulukların ağırlaştırdığı bir dil var. Bu dil çoğu zaman kitabın yarısını, herkesin zaten kolayca ulaşabileceği bilgilerle dolduruyor. Oysa bugün önemli olan, radarın dışında kalmış bilgiyi ve o bilgiye yöneltilecek soru biçimini ortaya koymaktır. Benim için kitabın asıl gücü burada: Cevaplardan önce soruları ciddiye alması.

İnsanlık tarihine ister sekiz bin yıllık ister on iki bin yıllık ister yüz bin yıllık bir hikâye diyelim; insanlar olarak pek çok sorunun cevabını bulduk, bazılarını bulmak için çalışıyoruz, bazılarını gelecekte bulacağız, bazılarını ise belki de hiç bulamayacağız. Bu yüzden cevap, tek başına birincil mesele olamaz, olmamalı. Tüm cevapları bulamasak da istediğimiz kadar soru sorabiliriz. Ta ki gerçeğe en yakın ana gelene kadar. Soru sormak, insanın fitratında bulunan asli bir kudrettir. Doğru soruları sormayı başarabilirsek, bu bizi pek çok yanlış seçenekten uzaklaşabilme gücüne eriştirir. Yanlıştan uzaklaşmak, bazen doğruya yaklaşmanın en gerçekçi yoludur.

Kitabın final bölümünde bu soruların düğümlendiği yere geliyorum: devlet akli teorisi. Bizde 'hikmet-i hükümet', Batı'da 'reason of state' diye karşımıza çıkan bu alanın

temelinde Őu soru var: Kanun dışı hareket etme g¼c¼ kimde olabilir ve bunun bir sınırı var mıdır, varsa bu sınırı kim belirliyor ve kim denetliyor? Daha doğrusu, b¼yle bir ayrıcalık gerçekten var olabilir mi, olmalı mı, olacak ise nasıl olmalı ya da nasıl olmamalı? T¼rkiye'de ve genel olarak Ortadoğu'da, bu sorunun gerektiği gibi tartıŐılmadıđını d¼Ő¼n¼yorum. Devletin s¼rekli bir mazeret ¼retmesi, hukuku askıya alma yetkisini kendinde g¼rmesi ve bunu bir kaç kişinin akli yetisi uyarınca kullanmaya çalışması, daha da vahimi bunun topluma sirayet eden bir davranıŐ kalıbına d¼n¼Őmesi, bizi içinden çıkılması çok zor bir girdaba s¼r¼kl¼yor.

Yazının kurucu g¼c¼ ve İstiklal Harbi

Bu noktada T¼rk İstiklal Harbi'ne verdiğim ¼zel bir ¼rnek var. Ç¼nk¼ ç¼vremizde d¼n¼p duran pek çok mesele için T¼rk İstiklal Harbi bir turnusol gibidir. Kimsenin ilham vermesine ihtiyaç duymadan, bir grup insanın yazıyla ortaya çıkıp insanları bir hedefe çağırması son derece ¼nemlidir. Yazı, sınır demektir. S¼z¼n g¼çl¼ olduğu toplumlarda yazıyı ¼ne çıkaran insanlar, hepimiz için kurucu bir ilham taŐır.

Bu nedenle T¼rk İstiklal Harbi'nin yazıyla olan iliŐkisini, yazının meclise ve meclisten geleceğe doğru açtığı yolu çok kıymetli buluyorum. Sonraki aŐamalarda başka bir momentum seçilmiş olabilir; ama o ilk kurucu an, İslam d¼nyasında ender rastlanan anlardan biridir. Hukukçuların ¼zellikle dikkatle bakması gereken eŐiklerden biridir bu. Ç¼nk¼ yazının, yani kayıt altına alınmıŐ ortak iradenin kurucu g¼c¼, bizim coğrafyamızda son derece kritik bir mesele olarak durmaktadır.

Yayın s¼reci ve kitabın yankısı

Kitabı tamamladıktan sonra yaklaşık iki, hatta iki buçuk yıl yayımlanmasını beklemek zorunda kaldım. İsmi vermeyi istemediğim pek çok muhafazakâr yayınevi kitabı g¼rd¼. Kimi çok beğendi, ama bazı b¼l¼mlere m¼dahale etmek istedi. Ben buna izin vermedim. Kitabın hiçbir yerinin, hatta adının bile deđiŐmesini istemiyordum. Sonra iŐ, s¼rekli ertelenen, matbaa aŐamasına gelemeyen, giderek otosans¼re d¼n¼Ően bir noktaya geldi. Tam bu sırada sek¼ler bir yayınevinden teklif aldım. Kitabı g¼rmek istediklerini s¼ylediler. Kitap hem muhafazakâr tarih anlatısına hem sek¼ler tarih anlatısına sert sorular soruyor. Buna rağmen yayımlamayı kabul ettiler. B¼ylece kitap, belki de o iki buçuk yıllık bekleyiŐ sayesinde, kendine daha geniş bir hitap alanı buldu.

Yayımlandıktan sonraki yedi-sekiz ay içinde birkaç baskı yaptı. Daha önemlisi, çok değer verdiğim insanlardan güçlü geri dönüşler aldım. Tartışma teklifleri, tanışma teklifleri, yeni kitap için cesaret verici konuşmalar... Bunların hepsi, kitabın kendi yolunu bulduğunu gösterdi bana.

Ben bu kitabı hiçbir zaman kitlelere yayılacak bir popüler ürün olarak düşünmedim. Zeki, cesareti olan, kendine güvenen insanlarla bir yoldaşlık kurabilen; onlardan da beslenen bir metin olmasını istedim. Bu anlamda amacına ulaştığını düşünüyorum. Son aylarda çok güzel insanlarla tanıştım. Bu da, yazının kendi başarı ölçüsünden bağımsız olarak, bana yaptığım işin sahici bir karşılığı olduğunu hissettirdi.

Osmanlı'nın yıkılışını nasıl okuyoruz?

Ben bir kitap tanıtımı yapmak istemedim hiçbir zaman. Daha çok kitabın yazım macerasını ve dikkat etmeye çalıştığım temel noktaları öne koymak istedim. Ama eğer mesele başlıkları üzerinden gideceksek, iki temel düğümden söz edebilirim.

Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış hikâyesini nasıl anlattığımızla ilgili. Dünyanın hiçbir yerinde sonu hüsrarla bitmiş büyük tarihsel felaketler, çocukça açıklamalarla geçiştirilemez. Bizde ise I. Dünya Savaşı'nı, yani hem imparatorluğu bitiren hem de yeni devleti doğuran süreci, hâl' âlmanlar yenildiği için biz de yenildik 'gibi cümlelerle açıklayan bir resmi dil var. Oysa bu ne matematik olarak ne tarihsel olarak savunulabilir bir önerme değil.

Dahası, dünyada sonu kötü bitmiş büyük savaşların ara duraklarındaki küçük zaferler kutlama konusu yapılmaz. Almanları, Polonya'yı ya da Ukrayna'yı nasıl aldıklarını kutlarken görmezsiniz; çünkü sonrasında ülkelerini kaybetmişlerdir. Bizde ise Çanakkale ve Kût'ül Amâre gibi iki önemli an, savaşın genel sonucu unutulmuş, sanki bağımsız ve tamamlanmış başarı hikâyeleriymiş gibi kutlanıyor, anma törenleri yapılıyor. Oysa ortada imparatorluğun tarih sahnesinden silindiği bir son var. Böyle bir sona rağmen, savaş içindeki iki ânı ibret dışında bir kutlama malzemesine dönüştürmek, bana psikolojik olarak analiz edilmeye muhtaç çocukça bir tavır gibi görünüyor.

Kût'ül Amâre: Zaferin içindeki ahlaki imtihan

Bu meseleyle yıllarca uğraştım. Kût'ül Amâre üzerine yaklaşık yedi-sekiz yıllık bir araştırma yürüttüm; bunun üç yılını da çekimlere ayırarak belgesel bir film yaptım. Bu çalışma, on dört ülkede yirmiden fazla ödül alan bir projeye dönüştü. Normal şartlarda benden beklenen şey, bu büyük zaferin nasıl kazanıldığını anlatarak hikâyeyi kahramanca bir finalle kapatmamdı. Ben ise tam tersine, hikâyeye zaferin içinden değil, zaferin ardından çıkan ahlaki sorulardan yola çıkarak başladım.

Çünkü Kût'ül Amâre, bana göre büyük bir turnusoldur. Evet, dünya tarihinde eşine az rastlanır bir zaferdir. Ama asıl mesele, o zaferi kazanan insanların başına ne geldiğidir. O insanlara ne olduğunu bilmeden, ne bugünü anlayabiliriz ne de o zaferin gerçek anlamını kavrayabiliriz.

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu, toprak olarak devasa bir büyüklüğe sahipti; ama bu genişliğe karşılık yalnızca yaklaşık on dokuz milyon nüfusa sahipti. Üstelik bu nüfus, kendi içinde iletişim açısından çağdaşlarının çok gerisindeydi. Hemen yakınımızdaki Avusturya-Macaristan, bugünkü Türkiye kadar bir coğrafyada elli milyon insan barındırıyordu. Fransa kırk beş milyon, İngiltere kırk beş milyon, Almanya altmış beş milyon, Rusya ise yüz yetmiş milyon nüfusa sahipti. Böyle bir matematik içinde savaşa giriyoruz.

Bu denklemin en cılız parçası, en cüretkâr hamleyi yapıyor. Yaklaşık 2,8 milyon asker çıkarıyor ve bunları yedi ayrı cepheye bölüyor. Diğer devletler iki ya da üç cephede savaşırken ve yedi-sekiz-on milyon asker sevk edebilirken, bizim ülkemiz kağıt üzerinde bile son derece sınırlı bir insan kaynağına sahipken en geniş cephelerde savaşmaya zorlanmıştır.

Üstelik bugünkü hamaset anlatılarının dışında, her beş askerden biri asker kaçağıydı. Bu, kayıtlarda var; sağlık raporlarında, askeri belgelerde var. Tavan aralarına saklanan genç erkeklerden söz ediyoruz. İnsanlar bu savaşa inanmıyorlardı. Daha birkaç ay önce Balkanlar'da parçalanmış, toprağının büyük bölümünü kaybetmiş bir devletin, hemen ardından yeni bir büyük savaşa girişmesi, halkta karşılık bulmuyordu.

Dahası, yaklaşık 550 bin toplam asker kaybının 450 bini, savaşmadan; yani kurşun atmadan, hastalıktan ölüyor. Bu tablo bize, ordunun neredeyse yüzde kırkının fiilen savaş

dışı olduğunu gösteriyor. Yalnızca bu matematik veriler bile Osmanlı'nın nasıl çöktüğünü anlatmaya yeter. Ama benim parmak bastığım asıl mesele bu değil. Asıl mesele, böylesi bir ortamda Irak bölgesinde, yani petrol coğrafyasında ortaya çıkan savaşın ahlaki ve siyasi boyutu.

Tarih yazımından silinen iki aşiret lideri

Bu savaşta Britanya İmparatorluğu, bugünün Amerika'sı gibi hareket ediyor. En son teknolojiyle donanmış ordusunun yanı sıra, çevresindeki aktörlere vaatler dağıtıyor: Birine emirlik, ötekine krallık, berikine prenslik... Bugünkü bölgesel yapının tohumları da burada atılıyor.

Benim filmde ve kitapta özellikle görünür kılmaya çalıştığım iki karakter var. Her ikisi de bizim tarihimizde hiç anlatılmıyor. Biri Sünni bir aşiret lideri, diğeri Şii bir aşiret lideri. Her ikisine de petrol bölgeleri üzerinde egemenlik vaat ediliyor. Eğer bu teklifleri kabul etselerdi, bugün adlarını birer kral ya da emir ailesi olarak duyuyor olacaktık. Ama her ikisinin aileleri de bugün yoksullukla mücadele ediyor.

Onlardan biri Uceymi Sadun'dur. Kendisi Sünni bir liderdir; ama aşiretinin büyük çoğunluğu Şiidir. Peygamber soyundan geldiğine inanıldığı için, aşiret ona hürmet gösterir ve lider olarak kabul eder. Bu kişi, kendisine önerilen krallığı reddediyor; Türklerle birlikte savaşıyor, bununla da yetinmeyip Türkiye'ye geliyor, Kurtuluş Savaşı'na katılıyor, sonra Türkiye'ye yerleşiyor ve 1960'ta Ankara'da vefat ediyor. Kendisine iki kez krallık teklif ediliyor: İlki İngilizlerin yanında yer alması için, ikincisi de yalnızca tarafsız kalması için. Her ikisini de reddediyor.

Diğeri ise Bedri Rumeyyed, kendisi şii bir aşiret lideri. Belki de en son aidiyet göstermesi beklenen orduya, Türk ordusuna destek veriyor. Üstelik kendisine ait bir emirlik, bir devlet vaadi veren İngilizlerin aleyhine bunu yapıyor. Kuveyt ve Ürdün gibi birer devlete dönüşebilecek olan, Kral ve Emir olabilecek olan insanlar basit birer insan olarak görüldükleri bir kaderi seçiyorlar. Takdir ederseniz ki sonunun nasıl biteceğini tahmin ettikleri halde bu tercihte bulunuyorlar.

Buradaki ahlaki büyüklüğü bugünün dünyasında kavramak kolay değil. Bugün çok daha küçük menfaatler uğruna makamını, ilkesini, vicdanını satan insanlar görüyoruz. Ben o fedakârlığı yapan ama tarihte susturulan, sessizleştirilen insanların torunlarına ulaştım.

Buldukları ülkelerde konuşmak her zaman mümkün olmadığı için bazılarını başka ülkelere götürüp orada röportaj yaptım. Yaşlı çocukları hâlâ hayattaydı. Onlarla konuşurken insan şunu daha net görüyor: I. Dünya Savaşı ve özellikle Kût'ül Amâre meselesi üzerinden bakıldığında, gerçekten ahlaki karar vermiş insanların tarih yazımında kendilerine yer bulamadığını anlıyoruz.

Bu yalnızca tarihinin ödevi değildir; okuyucunun da ödevidir. Evet, tarihi çoğu zaman kazananlar yazar. Buna itirazım yok. Ama okuyucu bunu sorgusuz kabul etmek zorunda değildir. Okuyucu, neyin abartıldığına, neyin örtüldüğüne bakarak da doğruya yaklaşabilir.

Yedi bölümün omurgası

Kitabın yedi bölümünü kısaca özetlemem gerekirse, ilk bölümde kendi düşünce perspektifimi ve gerçeği arama ilkelerimi anlatıyorum. Doğru bilgiye ulaşma yöntemi, bilginin engelleri ve 'sempatiden empatiye' geçiş bu çerçevenin merkezinde yer alıyor.

'Sempatiden empatiye' derken şunu kastediyorum: Hepimiz doğduğumuz yerin çocuğuyuz. Kürt, Türk, Arnavut, Çerkes; Müslüman, Sünni, Şii... İçine doğduğumuz kimlik, bize anlatılan hikâyeleri de beraberinde getiriyor. Okudukça, düşündükçe bunları aşmaya çalışsak bile çoğu zaman hâlâ bir sempati halkası içinden bakıyoruz. Oysa bir inanç, en zayıf yerle test edilir. Kendi milli ve dini kimliğimizi doğru anlamak istiyorsak bir empati alanı kurmak zorundayız. Karşı tarafın gözünden bakabilmek, hatta bazen kendi kimliğimizden bir mesafe alarak dışarıdan bakabilmek... Zor olan ama bizi yetişkinliğe taşıyan şey budur.

Sonraki bölümde Osmanlı'nın neden geri kaldığı sorusunun nereye kadar geri götürülebileceğini tartışıyorum. Klasik anlatı, kuruluş-yükseliş-duraklama-gerileme-yıkılış şemasını tekrarlar ve gerilemenin başlangıcını 1683 Viyana yenilgisine bağlar. Ben ise tartışmayı çok daha geriye, 1450'lere, Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar götürüyorum. Çünkü bana göre asıl kırılma, matbaa meselesinde düğümleniyor.

Matbaa, Almanya'nın küçük bir şehrinde bir kuyumcunun eliyle ortaya çıkıyor ve kısa sürede Avrupa'da büyük bir devrim aracına dönüşüyor. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda bu cihazın Müslüman toplum tarafından kullanılmasına yaklaşık 274 yıl izin verilmiyor. Klasik tarih anlatılarında bunun sebebi olarak ya 'yobazlık', ya hattatların çıkarı ya da toplumun okumayı sevmemesi gösterilir. Bunların hiçbirini yeterli bulmuyorum.

Çünkü o dönemde İslam dünyasının merkez hükümetlerine baktığınızda, Memlûklerden Akkoyunlu'ya, Safevîlerden Timur mirasına ve Babür'e kadar pek çok yerde Türk ya da Türkçe konuşan iktidar yapılarını görüyorsunuz. Hepsi Avrupa ile ticaret, savaş ve teknoloji alışverişi içinde; ama bir tek serbest bilgiyi çoğaltan cihaza geçit verilmiyor. Burada kişisel bir muhafazakârlıktan değil, serbest bilgiye karşı devlet refleksinden söz etmek gerekiyor.

Ben bu yüzden matbaa yasağını, yalnızca teknik bir gecikme değil, doğrudan doğruya siyasal bir karar olarak okuyorum. İnsanların serbestçe bilgi üretmesi, yazması, çoğaltması ve birbirine aktarması, merkezî gücün istemediği bir şeydi. Aynı nedenle İstanbul'un fethinden sonra meydanların imara açılmasını da bir ipucu olarak görüyorum. İnsanların serbest dolaşabileceği, bir araya gelebileceği alanların ortadan kaldırılması da aynı denetim refleksinin başka bir tezahürü olabilir.

Bu tartışmayı Maturidî-Eş'arî meselesine bağlayarak sürdürüyorum. Akla dayalı bir yol yürüdüğünü söyleyen bir coğrafyanın nasıl giderek itaat merkezli bir anlayışa sürüklendiğini, matbaa yasağıyla düşünce hayatı arasındaki bağı burada kurmaya çalışıyorum.

Gazete, cinayet ve bir medeniyet travması

Gazetecilik meselesi de aynı zincirin bir halkasıdır. 1683 yenilgisi örneğini düşünelim: Osmanlı yenildiğinde, bu haber padişaha ulaşmadan önce Avrupa'da gazeteler yoluyla yayılmıştı. Çünkü haberleşme devrimi, bizim coğrafyamızda engellenmişti. Bu da insanları adeta açık hava hapisanesine çevrilmiş bir iletişimsizlik rejimi içine sokuyordu.

Gazetenin Osmanlı'ya geliş hikâyesi ise başlı başına ibret vericidir. Churchill adlı bir tüccar, Kadıköy civarında sarhoş halde avlanırken bir çocuğu vuruyor. Normal şartlarda yargılanması gerekir. Fakat kapitülasyonlar nedeniyle mesele diplomatik bir krize dönüşüyor. Akif Paşa direnmeye çalışıyor; ama sonunda devlet geri adım atıyor. Churchill serbest bırakılıyor, ondan adeta özür dileniyor ve mesele yatıştırılmak isteniyor.

Fakat Churchill bununla yetinmiyor. Gazeteci olmak istediğini söylüyor ve devletten bir gazete kurmasına izin vermesini istiyor. Üstelik teknik imkânlar sağlanıyor, satış kaygısı yaşamaması için alım garantileri veriliyor. Böylece Ceride-i Havadis doğuyor. Yani Türk gazeteciliğinin başlangıç hikâyesinde, sarhoş bir yabancıнын bir çocuğu vurması ve

devletin bu kişiyi teskin etmek için ona gazete kurdurması gibi son derece travmatik bir zemin var.

Ben bu örneği çok önemli buluyorum. Çünkü İslam dünyasının içine düştüğü çukuru, bazen tek başına bir başlangıç hikâyesi anlatır. Akif Paşa'nın bu bağlamda yazdığı metinlerin ayrıca okunması gerektiğini düşünüyorum.

Anayasa, Sened-i İttifak ve yazının sınırı

Kitapta Fransız ve Amerikan devrimlerinin Osmanlı'ya nasıl yansıdığını da tartışıyorum. Türk demokrasi hareketinin başlangıcı çoğu zaman 1876'ya, yani Kanun-ı Esasi'ye adreslenir. Oysa ben, bundan çok daha erken bir anayasa yazım teşebbüsüne dikkat çekiyorum. 1790'ların sonunda Rigas adlı Osmanlı tebaası bir isim, çok erken bir anayasal metin kaleme alıyor. Helen asıllı olduğu için bu isim bizim tarih yazımında hakkını bulamıyor. Oysa hukuk tarihi açısından son derece önemli bir eşiği temsil ediyor.

Burada temel mesele şu: İnsanların kan rengine, etnik kökenine ya da sonradan hangi ulusal tarihe yazıldıklarına bakarak onları tarihimizin dışına itmeliyiz. Yoksa büyük bir zenginliği kaybederiz.

Benzer şekilde Sened-i İttifak'ı da önemli bir kıvılcım olarak görüyorum. Orada söylediğim şey, beyler iyiydi ya da İngiltere'deki lordlar sistemi örnek alınmalıydı değildir. Söylemek istediğim şu: Her şeyi elinde tutan güce karşı birileri ilk kez 'Hayır, her şeye yalnızca sen karar veremezsin 'deme cüreti göstermiştir. Bu, son derece önemli bir kırılmadır. Yasa talebinin, yazılı sınır talebinin ortaya çıkmasıdır. Çok masum sayılabilecek bir metne bile tahammül edilememesi, gücün yetkisini sınırlandırmak istemediğini açıkça gösterir.

Bana göre mesele tam da budur: Gücü ele geçiren, sınır kabul etmek istemiyor. Yetkisini paylaşmak yerine lütuf dağıtmak istiyor. Sened-i İttifak'ın bastırılması, belki de daha sonra doğabilecek başka taleplerin de gecikmesine yol açtı. Çünkü bey padişah'tan bir şey talep edebiliyorsa, tebaa da beyden talep edebilir. Yazı burada sınırın, ortak zemin kurmanın ve geleceği kayda bağlamanın aracıdır. Bu yüzden yazının kurucu gücünü çok önemsiyorum.

Petrol, Siyonizm ve Hilafet

Kitabın ilerleyen bölümlerinde üç temel meseleye özel olarak eğiliyorum: Petrol, Siyonizm ve Hilafet. Bana göre bunlar yalnızca Osmanlı tarihinin değil, bugünkü Ortadoğu'nun ve merkez İslam dünyasının da temel düğümleridir.

Bu üç alan doğru zeminde tartışılmadan bugünkü krizi anlamak mümkün değil. Çünkü o dönemde tavrı alan insanların kurduğu devletler, bugün de aynı sorunlu mirası taşıyor. Filistin meselesine bakarken, o kırılma anında tarihin yanlış tarafında konumlanmış aktörlerin inşa ettiği devlet yapılarından hâlâ ahlaki bir gelecek bekliyoruz. Böyle bir beklenti, meseleyi yetişkince değil, çocukça okumak olur.

Petrol hesapları, Siyonizm'le kurulan ilişkiler ve Hilafete —dolayısıyla dine— bakış birbirinden ayrı başlıklar değildir. Hepsi iç içe geçmiş haldedir. Bu zincirin halkaları doğru okunmadan ne Osmanlı'nın sonunu ne de bugünün Ortadoğu'sunu anlamak mümkündür.

Soru-Cevap: Eleştirel okuma ve milliyetçilik

Aşağıdaki soru-cevap bölümü, toplantı akışındaki tekrarlar ve teknik konuşmalar ayıklanarak düzenlenmiştir.

Rabia Hanım'ın dikkat çektiği nokta önemliydi. Türkiye'de tarih yazımının çoğu zaman iki milliyetçi damarın —Cumhuriyet milliyetçiliği ile Osmanlı milliyetçiliğinin— gerilimi içinde kurulduğunu söyledi. Bence bu tespit yerinde. Çünkü gerçekten de hem seküler hem muhafazakâr tarih anlatılarında eleştirel düşünme çağrısı yapılırken, çoğu zaman o çağrının kendisi bile bir sempati alanı içinden yapılıyor.

Benim bu noktadaki cevabım şuydu: Asıl mesele, başkasının yanlışlığı üzerinden kendi doğruluğumuzu ispatlamaya çalışmak değil; gerçekten neyin doğru olduğunu aramaktır. Tarih yazımlarının hepsi yanlı olabilir. Hepsi bir adres için yazılmış olabilir. Ama hiçbir kusursuz örtü yoktur. Her tarih yazımı aynı zamanda bir açık verir. Ne kadar yanlı olursa olsun, neyi abarttığına ve neyi örttüğüne bakarak bize yine katkı sağlar. O yüzden ben kitap boyunca anlatılan kadar anlatılmayanın da peşine düştüm.

Soru-Cevap: Sened-i İttifak neyi temsil eder?

Burak Yasin Bey'in Sened-i İttifak üzerine sorduğu soru da önemliydi. Orada anlatmak istediğim şey, belirli sınıfları idealize etmek değil; talep etme cesaretinin tarihsel değerini

teslim etmektir. Birileri ilk kez 'Yetkinin tamamı sende olamaz 'dediğinde ister bey olsun ister başka bir aktör, bu başlı başına kritik bir kırılmadır.

İslam tarihi boyunca gücün çoğunlukla tepede toplandığı, yönetimin ölüm olmadan değişmediği bir gelenekten geliyoruz. Böyle bir zeminde yazılı sınır istemek, düzen talep etmek, gücü bağlayacak bir metin önermek çok sıra dışı bir adımdır. Bu adımın bastırılması, yalnızca o anı değil, gelecekteki muhtemel talepleri de bastırmıştır. Ben Sened-i İttifak'ı bu nedenle sonuçlarından çok, açtığı ihtimal bakımından önemli buluyorum.

Soru-Cevap: İsrail, devlet akli ve soru sorma hakkı

Toplantıda yazılı olarak gelen bir soruda, Türkiye'de dindarların büyük çoğunluğunun İsrail konusunda ciddi bir toplumsal tepki üretmemesi, hatta eleştirenleri toplumsal bütünlüğe tehdit gibi görmesi soruldu. Ben bu soruyu da doğrudan kitabın son bölümünde tartıştığım devlet akli teorisiyle ilişkilendiriyorum.

Sınırlanmayan güç, kendisinin üzerinde başka bir süper ego kabul etmez. Eğer yasa gücü denetleyemiyorsa, elimizde yasa değil yalnızca kâğıt parçaları vardır. Aşağıdan yukarıya soru sorma imkânı ortadan kalktığında, toplum da giderek hadım edilmiş bir siyasal özneye dönüşür. Devlet akli tam burada devreye girer ve 'Sizin yerinize biz düşünüyoruz, sizin bilmediğinizi biz biliyoruz 'der. Bu, çocukça bir önerme olmasına rağmen, çocuklaştırılmış toplumlarda etkili olur.

Kanun hükmünde kararnameler gibi uygulamaların bu meseleyi berraklaştırdığını düşünüyorum. Kanuna rağmen karar alma yetkisi fiilen meşrulaştırıldığında, yasayı uygulayanın yasa tarafından denetlenmesi imkânsız hale gelir. O andan sonra kamuoyu üretme, sosyal medyada kitle toplama, dijital manipülasyon gibi araçlarla küçük sesleri bastırmak çok daha kolay olur.

Bugün dünya tarihinde belki de kamuoyu oluşturma imkânlarının en yoğun olduğu dönemden geçiyoruz; ama aynı zamanda kamuoyuna ihtiyaç duyma seviyesinin en düşük seviyelere indiği dönemlerden birindeyiz. Çünkü teknoloji, büyük yönelimleri örgütleme ve küçük sesleri bastırma gücünü erk sahiplerine daha önce hiç olmadığı kadar vermiş durumda. Bu nedenle demokratik sistemler yalnızca bizde değil, dünyanın birçok yerinde

Mesele tam da burada düğümleniyor: Göz önünde duran bir değişimi görmek başka, ona uygun bir siyasal ve kurumsal refleks geliştirmek başka şeydir.

Bu bağlamda adını sıkça duyduğumuz Kalus Gülbenkyan üzerinde yeniden düşünmek gerekir. Bizim tarih anlatılarımızda çoğu zaman şeytanlaştırılmış bir figür olarak görünür; oysa başlangıçta o da bir Osmanlı bürokratıdır. King's College mezunudur; petrol üzerine dönemin en erken akademik çalışmalarından birine sahiptir; Osmanlı için raporlar hazırlar. Osmanlının Ortadoğu topraklarında olası petrolün izi üzerinde konuşulur. Fakat hazırladığı raporlar, 1890'lar boyunca rafta kalır. O günün Osmanlı Devleti, teknik bilginin önüne geçmez; fakat bilgiyi hayata dönüştürecek iradeyi de göstermez. Bu yüzden bir bürokratin öngörüsü, devletin bünyesinde karşılık bulamaz.

1902 yılına gelindiğinde Almanlarla birlikte Osmanlı'nın elinde kalan petrol sahalarının haritaları ancak çıkarılır. Bugün Irak ve Suriye'nin bulunduğu bölgeleri de içine alan bu haritalama, geç kalmış bir uyanıştır. Dikkat edilmesi gereken şey, haritanın kendisinden çok, ona giden süredir: 1857'lerden 1902'ye uzanan yaklaşık yarım yüzyıllık bir gecikme. Dünya politik zamanı hızla akarken, Osmanlı'nın bürokratik zamanı ağırlaşmış, hantallaşmış ve kendi geleceğine yetişemez hâle gelmiştir.

1913 bu açıdan kritik bir yıldır. İngiltere'nin Donanma Bakanı Churchill, dünyanın en büyük donanmasını kömürden petrole geçirme kararı alır. Bu, yalnızca teknik bir tercih değil; jeopolitik dünyanın merkezini değiştirecek bir stratejik yön değişikliğidir. İngiltere, en büyük kömür rezervlerine sahip olduğu hâlde geleceğin kömürde değil petrolde olduğunu görür. Buna karşılık aynı yıl Osmanlı Sadrazamı, Kuveyt, Katar, Bahreyn ve körfezin diğer bölgeleri için "üç beş kaya parçası" muamelesi yapar ve bölgenin İngiltere hakimiyetine bırakılmasını makul bulur; İngiltere ile bu bölgeler yüzünden çatışmaya değmeyeceğini söyler. Bir tarafta geleceği koklayan bir devlet, diğer tarafta ayağının dibindeki geleceği küçümseyen bir devlet vardır.

Yine aynı yıl Osmanlı Bayındırlık Nazırı İngiltere'ye gittiğinde Kral George kendisine doğrudan Mezopotamya'da ne tür kamu yatırımları düşündüklerini sorar. Kralın ilgisi tesadüfi değildir; gözünün Mezopotamya'da olduğu apaçık ortadadır. Nazır bunu günlüklerine geçirir. Fakat bu kadar berrak bir işaret bile, Osmanlı bürokrasisinin geniş aklında gerçek bir alarma dönüşmez. Bütün işaretler açıktır; mesele, saklı bir kompo değil, görünenin ciddiye alınmamasıdır.

Bir yıl sonra, 1914'te, savaş başladığında Osmanlı ordusu çok sayıda cepheye bölünmek zorundadır. Genelkurmay bazı bölgeleri boşaltma kararı alır ve Irak bunlardan biri olur. Oysa petrolün ve enerji koridorlarının en stratejik bölgesi tam da burasıdır. İngiltere, Osmanlı ile savaşa girer girmez Osmanlı Genelkurmayının beklentilerinin aksine ilk olarak Irak'a saldırır ve Fav'dan içeri girer. Fav, Londra'dan Bombay'a uzanan telgraf hattının Osmanlı'daki son noktasıdır. Burada kalan Osmanlı askerlerinin sayısı yalnızca 350'dir. Karşılarında ise 30 bin kişilik İngiliz gücü vardır. Savaşı, daha neyin olup bittiğini tam anlamadan teslim olarak karşılarlar. Basra'ya ve oradan bütün Irak'a uzanacak İngiliz ilerleyişinin zemini böylece açılır.

Burada dikkat çekmek istediğim şey, sonucun kendisinden çok bu sonuca giden akli zafiyettir. 1857'den itibaren göstere göstere gelen bir dönüşüm vardır: petrol, enerji hattı, İngiltere'nin ilgisi, Mezopotamya'nın yeni değeri... Fakat bütün bu işaretlere rağmen devlet, dört bir yana saat kuleleri, gösterişli binalar, anıtlar, kurumlar kurarken, geleceğin enerjisi üzerinde ciddi bir devlet iradesi geliştiremez. Bu yüzden "devlet akli" dediğimiz şey, burada bir stratejik dehaya değil, daha çok uzun süreli bir akıl felcine benzer. Elbette konunun daha detaylı anlatımını kitapta bulabilirsiniz.

Siyonizm: Dağınık bir fikirden örgütlü bir projeye

İkinci başlık Siyonizm'dir. Bu meselenin de komplo teorilerinden arındırılarak, çıplak tarihî gerçekliği içinde konuşulması gerekir. Yahudiler, yüzyıllar boyunca dünyanın dört bir yanına dağılmış bir topluluktur. Yaklaşık iki bin yıl dünyanın pek çok ülkesinde sürgün ve travmalarla yaşayan, her gittiği yerden başka bir diyara savrulan Yahudi ulusu için, geçen iki bin sene boyunca kapitalist devrimler kadar işlevsel ve fayda sağlayan çok az örnek verilebilir herhalde. Bir anda kendilerine açılan ciddi bir alanın farkına varan Yahudi toplumu, bu süreçten en kârlı çıkan ulusların başında gelmeyi başaracaktı. Göç ettikleri pek çok yerde kalıcı olmalarının önüne geçilen ve sürekli baskı ve tedhiş altında bırakılan Yahudiler için zenginlik ancak 'taşınabilir' olduğunda bir anlam ifade eder hale gelmişti. Aniden kaçmak ya da sürüldüklerinde yok pahasına ellerinden çıkarmak zorunda olmamak için yükte hafif pahada ağır şeylerin üzerine gideceklerdi. Yoğunluklu olarak para ve mücevherle haşır neşir olma zorunluluğu sebebiyle uzmanlıkları da bu alanda gelişecekti. Mülk sahipleri, tüccarlar, asiller ne zaman sıkışsalar, paranın doğal adresine doğru yöneliyorlardı. Tefecilik konusunda kimi bölgelerde rakipsizdiler. Kapitalizm, kendi

alanını ve gücünü arttırdıkça para sahibi Yahudilerin hareket alanı daha da arttı. Öyle günler geldi ki krallar artık Yahudilerden borç alacak noktaya gelmişlerdi.

19. yüzyılda milliyetçilik çağıyla birlikte Yahudi dünyasında da bir aydınlanma damarı belirir. Haskala diye adlandırılan bu süreç, yalnızca kültürel bir canlanma değil, siyasal bir tahayyülün de mayalanmasıdır. Bu dönemin önemli isimlerinden Moses Hess, Marx ve Engels'le aynı tartışma evreninde dolaşmış, ama sonunda başka bir adrese yönelmiştir. "Roma ve Kudüs" adlı eserinde Yahudilerin artık sadece doydukları yeri vatan sayan bir topluluk olmaktan çıkıp kendi siyasal yurtlarını kurmaları gerektiğini söyler. Böylece dağınık hayat tarzından millî yurt fikrine geçişin ilk ciddi sesi duyulur.

Bu fikir, doğal olarak farklı güzergâhlar üretir. Bir kısım sermaye çevresi Arjantin'i, bir kısmı Uganda'yı makul seçenekler olarak görür. Çünkü bu coğrafyalar, Filistin'e kıyasla daha az çatışmalı, daha kolay yerleşilebilir alanlar olarak düşünülmektedir. Büyük araziler ve sığ nüfus, milliyetçi reflekslerden uzak bu coğrafyalarda Yahudiler için gerçekçi bir gelecek hayali kurulabilir görünmektedir. Fakat Theodor Herzl bunu yanlış bulur ve cüret çizgisini aşar. O, meseleyi sadece güvenli bir sığınak olarak değil, tarihî ve sembolik merkeze dönme hamlesi olarak kurar. 1896'da yayımladığı "Yahudi Devleti", işte bu yüzden hem umut uyandırır hem de birçok Yahudi çevrede hayalcilik olarak görülür. Öncelikle Filistin hâlâ bir Müslüman imparatorluğun sınırları içindedir, orada yerleşik, milliyetçiliğe açık devasa bir Arap nüfus bulunmaktadır ve bir Yahudi devleti tahayyülü, siyaseten neredeyse imkânsız görünmektedir. Herzl hem hayalcilikle hem de gerçekçi Arjantin ve Uganda ihtimallerini baltalamakla suçlanır, ciddiye alınmaz hatta alaycılıkla karşılaşır.

Tam da bu yüzden Abdülhamid-Herzl görüşmeleri bir kıvılcım anı, bir tipping point olarak tam da bu anda ortaya çıkar. Benim üzerinde durduğum esas nokta, bu görüşmelerde ne denildiğinden önce, böyle bir temasın dünya Yahudi entelijansiyası üzerinde yarattığı sarsıntıdır. Yahudi fikir ve eylem dünyası denklemindeki en küçük figürlerden biri olan Herzl, bir imparatorla ve aynı zamanda Müslümanların halifesiyle görüşecektir. Yahudilerin ciddiye almadığı Herzl'i Türk İmparatoru ciddiye almıştır. Bu görüşmenin kendisi, içeriğinden de bağımsız olarak Siyonizmin tarihinde bir kırılmaya yol açmıştır. Birden çok fikirle kargaşa halindeki Yahudi entelijansiyası ve sermayesi için artık net bir hedef oluşmuştur. Herzl'in Yahudi Devleti kitabını bastığı tarih Şubat 1896'dır. Sultan Abdülhamid görüşmelerinin başlangıç tarihi ise Haziran 1896'dır. Jurnal teşkilatı sayesinde

her konuda bilgi sahibi olan, batıda çıkan tüm neşriyatı tetkik ettiren Sultan Abdülhamit kiminle görüşüleceğini bilmektedir, muhataplarının ne istediğini de bilmektedir. Kendi siyaseti içerisinde bu görüşmenin basit görülmesine itirazım yok. Ancak karşı tarafın gözünde bu görüşmenin gerçekleşmesi kesinlikle büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Bu Siyonizm'in başlangıcından itibaren yakaladığı ilk kıvılcım anıdır. Artık dağınık fikirler birleşecektir. İlk Dünya Siyonizm Kongresi tam bir yıl sonra Ağustos 1897'de Basel'de toplandığında Herz: 'Bugün İsrail Devletini kurdum, 5 yıl ya da 50 yıl içinde bunu sizde göreceksiniz!' dediğinde ne söylediğini çok iyi biliyordu. En önemli eşik aşılmış, Yahudiler merkezi bir fikrin etrafında toplanmıştı.

Üstelik mesele sıfırdan başlamıyordu. 1893 tarihli Osmanlı raporları, Hayfa'dan Gazze'ye kadar sahil şeridindeki arazilerin önemli kısmının Yahudilerin eline geçtiğini gösteriyordu. Kitapta tüm Osmanlı belgelerini veriyorum. Babıâli uyarılmıştı. Yani devlet, kimin ne istediğini de sahada ne olup bittiğini de bilmiyor değildi. Bu nedenle, sonradan üretilen bazı savunma cümleleri –örneğin satılan toprağın toplam Filistin coğrafyasına oranla küçücük gösterilmesi– gerçeği açıklamaz; sadece matematikle hakikatin üstünü örtmeye çalışır. Bu akıl oyunları basit zihinler için üretilir. Hep satılan arazilerin boyutuyla toplam Filistin arazisi bölünür ve küçük yüzdelere ulaşılır. Halbuki asıl soru, satılabilir arazilerin hangi hızla ve hangi siyasal körük içinde el değiştirdiğidir. Coğrafyanın büyük çoğunluğu zaten devlet arazisidir, satılamaz arazilerdir. Bu kadar çocukça savunularla yapılmak istenen gerçeğin üstünün örtülmesidir. Aleyhimize de olsa asla gerçeğe sırtımızı dönmeyiz. Çünkü gerçeğe sırtını dönen, onu örten kaybetmeye mahkûm olur.

Ardından yeni safhaya geçilir. 1908 sonrasında İstanbul'da dikkat çekici bir Yahudi entelijansiyası oluşur. Jabotinsky, Ben Gurion, Ben Zvi, Moşe Şaret, Alexander Parvus gibi ileride İsrail'in kuruluşunda belirleyici roller oynayacak isimlerin önemli bir kısmı bu dönemde İstanbul'dadır. Matbuat alanına girerler; gazeteler satın alırlar, fikir üretirler; kamuoyu oluştururlar. Burada meselenin özü yalnızca kimlerin İstanbul'da bulunduğu değil, Osmanlı kamuoyunun ve matbuat alanının ne ölçüde kendi iç denetimini kaybettiğidir.

Bu bağlamda Hasan Fehmi Bey cinayeti üzerinde özellikle durmak gerekir. 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü'nde öldürülen Hasan Fehmi yalnızca bir gazeteci değildir; serbest bilginin ve eleştirel sözün sembol isimlerinden biridir. En büyük rakipleri siyonist

entelijansiyanın satın aldığı gazetelerdir. Güçler ayrılığı, yolsuzluk ve siyasal şiddet üzerine konuşan en gür ses olan Hasan Fehmi Bey susturulur. Bu İslam Dünyasındaki ilk gazeteci cinayettir. Osmanlı matbuatının kritik bir damarına darbe indirilir. Ve 5 gün sonra yani 11 Nisan 1909'da İmparatorluk bütün dikkatini bu cinayet ve ardından patlayan siyasal krize vermişken, Yafa yakınlarında, 66 ailenin katıldığı çekilişle Tel Aviv'in temelleri atılır. Bu bir rastlantı değildir; terörün ve gösterinin mantığı tam da budur: Herkes bir yöne bakarken, tarih başka bir yerde ilerler. İlerleyen günler bir gücün tükenişine, yeni bir gücün ise yükselişine sahne olacaktır.

Bu yüzden benim için Siyonizm meselesi, yalnızca dışarıdan gelen bir baskının hikâyesi değildir. Aynı zamanda içerideki zafiyetin, serbest bilginin ezilmesinin, eleştirel aklın yalnız bırakılmasının ve siyasal gerçekliğin çocukça anlatılarla maskelenmesinin hikâyesidir. Bir proje ancak karşısındaki yapının zaafı kadar ilerleyebilir. Osmanlı'nın bu alandaki zaafı da sadece askerî veya ekonomik değil; zihinsel ve kurumsaldır.

Hilafet, mutlak otorite ve savaş

Üçüncü başlık Hilafet meselesidir. Burada benim asıl derdim, hilafetin romantik bir nostalji ya da sadece kutsal bir hâtıra olarak değil, tarih boyunca işleyen siyasî bir araç olarak kavranmasıdır. Çünkü bir kurumu doğru anlamadan onu doğru yerde eleştirmek de, savunmak da mümkün değildir.

19. yüzyılın sonundan I. Dünya Savaşı'na uzanan dönemde dünya nüfusu büyük bir sıçrama yaşar. Temizlik, şehirleşme, sağlık ve iletişim devrimleri nüfusların büyümesini mümkün kılar. Fakat bu büyüme çağında Osmanlı, devasa coğrafyasına rağmen son derece düşük bir nüfusla savaşa girer. Daha da önemlisi, 1914'e gelindiğinde dünyanın en büyük Müslüman nüfusu Osmanlı'da değil, İngiltere'dedir. Onu Fransa ve Rusya izler. Osmanlı ise ancak dördüncü büyük Müslüman nüfusu barındırmaktadır. Bu tablo tek başına hilafetin neden jeopolitik bir önem taşıdığını gösterir.

Almanya'nın Osmanlı'ya ihtiyaç duymasının sebeplerinden biri de budur. Halife, teorik olarak milyonlarca Müslümanı etkileyebilecek bir siyasî figürdür. Dolayısıyla Osmanlı'nın savaşa sokulması yalnızca Osmanlı iç dengeleriyle değil, küresel imparatorluk dengeleriyle ilgilidir. Ben burada şu iddiayı özellikle vurguluyorum: Osmanlı'nın mutlaka savaşa girmek zorunda olduğu yönündeki resmî anlatı ikna edici değildir, çocukça

argümanlarla zihinlerin içdiş edilmesinden ibarettir. Kitapta bu noktayı detaylıca tartışıyorum. Bu devletin en son yapması gereken şey, zaten ekonomik ve askerî olarak bitkin olduğu bir anda dünya savaşına girmektir. Buna rağmen girilmişse, burada “kaçınılmazlık”tan çok, siyasî tercih ve ideolojik yönlendirme konuşulmalıdır.

Hilafetin tarihine baktığımızda da karşımıza bambaşka bir manzara çıkar. Bizde çoğu zaman dinî bir makam gibi anlatılır; oysa İslam tarihinin büyük kısmında hilafet esasen siyasî iktidarın adıdır. Kararı veren, orduyu yöneten, vergi toplayan, savaş açan ve iktidarı kullanan makamdır. Bu yüzden hilafet tartışması yalnızca dinî meşruiyet tartışması değil; denetlenemeyen siyasî kudret tartışmasıdır.

1517 sonrasında hilafetin Osmanlı’ya geçişiyle ilgili üretilen menkıbeler de bu bağlamda okunmalıdır. Yavuz Sultan Selim’e gökten işaretler geldiği, peygamberin rüya yoluyla haber gönderdiği, kutsal emanetlerin bu tür bir ilahi tertiple devredildiği yönündeki anlatılar tarihî gerçeklikten çok siyasî meşruiyet üreten mitolojik anlatılardır. Ben buna “göksel iletişimin devam ettiği miti” diyorum. Bu mitin en tehlikeli yanı şudur: Eğer bir iktidarın gökle özel bir hattı olduğuna inanırsanız, artık onu sorgulama hakkınızı da kaybetmiş olursunuz. Böylece siyaset akıldan, yasa denetiminden ve kamusal muhasebeden çıkar; mistik dokunulmazlık alanına taşınır.

I. Dünya Savaşı yıllarında cihat ilanı etrafında kurulan atmosfer de bunun örneklerinden biridir. Halifenin çağrısıyla büyük bir moral üstünlük doğacağına, Müslüman dünyanın harekete geçeceğine, zaferin manevî bir teminatla geleceğine inanılır. Oysa sahadaki gerçeklik bambaşkadır. Lojistik yetersizlikler, hastalıklar, dağılmış cepheler ve bitkin bir toplum vardır. Sonuç yenilgi olur. İşte asıl travma da burada başlar: “Allah bizimle” diyen bir siyasal dil, kendi halkını koruyamayan bir yenilgiyle yüz yüze gelir. Bu kırılma, sonraki kuşaklarda ya dinden bütünüyle kopan sert tepkilere ya da dini yeniden araçsallaştıran yeni iktidar biçimlerine zemin hazırlar.

Burada benim için kilit mesele, mutlak otoritenin her zaman kendini üretme eğilimidir. En güvenli toplumda bile tetikte olmak gerekir; çünkü otoritenin mutlak otoriteye dönüşmesi an meselesidir. Bunu engelleyecek olan şey, karizmatik kişilikler değil; yasadır, denetimdir, güçlü bireydir, bağımsız sivil alandır. Bir toplum, sesleri birleştirip tek bir gür ses elde etmeye çalıştıkça aslında kendi devletinin altını oyar. Çünkü eleştiri kaybolduğu anda, stratejik körlük kurumsallaşır.

Bu yüzden Petrol, Siyonizm ve hilafet başlıkları birbirinden kopuk meseleler değildir. Bunların ortak noktası şudur: Hepsi, serbest bilginin dolaşamadığı, eleştirel aklın korunamadığı ve bireyin güçlenemediği bir düzende felakete dönüşür. İmparatorluğun son perdesinde gördüğümüz şey, yalnızca askerî bir çöküş değil; çok sesliliği bastıran bir siyasal kültürün kendi kendini felce uğratmasıdır.

Sonuç: Devlet akli mı, aklın devletsiz bırakılması mı?

Bu ders boyunca üç ana başlık üzerinde durdum: Petrol, Siyonizm ve hilafet. İlk bakışta birbirinden uzak görünen bu üç başlık, aslında aynı siyasal yapının farklı yüzleridir. Ortak sorun, bilginin görülmesine rağmen ciddiye alınmaması; itiraz imkânının bastırılması; güçlü birey yerine itaatkâr kalabalığın tercih edilmesidir.

Benim “devlet akli” başlığı altında tartıştığım şey tam da budur. Bir ülkede gerçek bir devlet aklından söz edebilmek için, devleti yönetenlerin değil, devleti sınırlayabilen ilkelerin güçlü olması gerekir. Yasa, onu uygulayanı denetleyebiliyorsa anlamlıdır. Kamuoyu, yalnızca alkış üretmiyor, soru sorabiliyorsa kıymetlidir. Sivil hayat, iktidarın uzantısı değil, onun önünde(arkasında ya da yanında değil) bağımsız bir alan kurabiliyorsa toplum nefes alabilir.

Bu nedenle mesele yalnızca Osmanlı'nın geçmişi değildir. Bugünün sorunlarına da buradan bakmak gerekir. Çünkü serbest bilgiye duyulan korku, eleştiriye karşı geliştirilen savunma refleksi ve karizmatik meşruiyetin hukukun yerine geçirilmesi yalnızca bir dönemin değil, uzun süreklilik gösteren bir siyasal alışkanlığın parçalarıdır. Geçmişe dönmemin sebebi nostalji değildir; bugünün karanlık noktalarını, ancak dünün aynasında biraz daha berrak görebileceğimize inanmamdır.

Soru-cevaptan notlar

Günümüzde petrol, Siyonizm ve hilafetin yerini ne aldı?

Soruyu, başlıkların birebir bugünkü karşılıklarını arayarak değil, onların çalıştığı siyasî mekanizmayı anlayarak cevaplamak gerekir. Benim için asıl mesele, bu üç başlığın insan aklını zaafa uğratması ve cansız bir toplumsal hayat üretmesidir. Petrolün yerine bugün başka enerji alanları, veri, teknoloji ya da nadir elementler geçebilir; hilafetin yerine başka sembolik merkezler konabilir; ama eğer toplum tek sesliliğe mahkûm ediliyorsa, eleştiri cezalandırılıyorsa ve birey güçlenemiyorsa sonuç değişmez.

Bir kişinin gözü kapandığında zincirleme biçimde herkesin gözü kapanır. Tarihte gördüğümüz büyük kırılmaların çoğu, tek tipçilik ilk bakışta güç gibi görüldüğü için yaşanır. Oysa gerçek güç, farklı seslerin korunabildiği, sivil inisiyatifin devletten bağımsız var olabildiği ve bireyin devlete rağmen de ayakta durabildiği zeminden çıkar.

Timur gibi tarihî figürlere nasıl bakılmalı?

Timur meselesi, tarih okumasındaki temel bir yanlış görünür kılar: Biz çoğu zaman tarihi ilkeler üzerinden değil, tepedeki isimler üzerinden okuyoruz. Bir tarafta Timur, öbür tarafta Yıldırım; sonra da kendimize seveceğimiz bir kahraman, nefret edeceğimiz bir düşman arıyoruz. Böyle yaptığımız anda milyonlarca insanın hayatı, acısı ve tecrübesi görünmez hâle geliyor.

Tarihten çıkarılması gereken şey, kişilere sadakat değil, insanlık dersi olmalıdır. Hangi tarafta olursa olsun, yüz binlerce insanın ölümüne yol açan bir çatışmayı romantikleştirmek bizi hakikatten uzaklaştırır. O yüzden mesele, “Timur’u sevmek” ya da “Yıldırım’ı sevmek” değil; o tarihsel olayın içinden hangi ilkenin, hangi uyarının ve hangi insanî dersin çıkarılacağıdır.

1914’e ulus-devletleşme süreci açısından da bakılabilir mi?

Elbette bakılabilir. Fransız Devrimi sonrasında yükselen milliyetçilik akımlarının imparatorlukları zorladığı açık. Fakat bu açıklama, Osmanlı coğrafyasında birlikte yaşamayı sürdürebilecek imkanların tamamen yok olduğu anlamına gelmez. Arnavutluk’tan Irak’a kadar birçok bölgede, bütün sorunlara rağmen imparatorlukla bağın sürmesini isteyen, dağılmanın yerine reformu ve ortaklığı tercih eden toplumsal aktörler vardı.

Ben burada iyimser tarafı savunuyorum: Yazılı hukuk güçlenebilseydi, sivil hayat bağımsızlaşabilseydi ve bireyler iktidarın gölgesinden biraz olsun çıkabilseydi başka ihtimaller doğabilirdi. Tarih yalnızca gerçekleşmiş sonuçlardan ibaret değildir; bastırılmış ihtimallerin mezarlığıdır aynı zamanda. Bu yüzden “nasıl olsa dağılacaktı” cümlesi, çoğu zaman geçmişin içindeki başka imkanları görmemizi engeller.

Yayıma hazırlayan not: Konuşma dilinden gelen tekrarlar, moderasyon araları ve teknik kesintiler ayıklanmış, ana fikir, vurgu ve örnek örgüsü korunmuştur.